

شناسایی نویسنده کتاب «منهج السالکین و وسیلة النجاة الهالکین»

حسین نصیر باغبان

کارشناس ارشد حقوق
جزا و جرم‌شناسی و
دانشجوی کارشناسی
ارشد نسخه‌شناسی

چکیده

کاتب برخی نسخ خطی به دلیل عدم ذکر مؤلف و یا به دلایلی دیگر شناسایی نشده است. در این میان یکی از این نوع کتب، کتابی است تحت عنوان «منهج السالکین و وسیلة نجات الهالکین» که نویسنده آن شخصی به نام حاجی میرزا حسین بروجردی است. وی احتمالاً شاگرد آقا حسین خوانساری بن سید ابوالقاسم (متوفی ۱۱۹۱ قمری) بوده است که کتاب حاصل افکار و تقریرات استادش در سیر و سلوک می‌باشد. در این مقاله چگونگی شناسایی مؤلف این کتاب به تفصیل بیان شده است.

واژگان کلیدی: منهج السالکین و وسیلة نجات الهالکین، شناسایی نویسنده، میرزا حسین بن علی بروجردی، آقا حسین خوانساری، سید صدرالدین دزفولی

مقدمه

پس از شکل‌گیری دانشگاه تهران رویکرد جدیدی به علوم انسانی در ایران شکل گرفت که حاصل مطالعات و فعالیت‌های تحصیل‌کردگان خارج از کشور بخصوص اروپا بود. این رویکرد به طبقه‌بندی علوم به شیوه‌ای خاص توجه داشت و شامل اصول ویرایشی و ادبی خاص خود بود. در این میان کتب خطی به عنوان منابعی بسیار مهم برای علوم انسانی مورد توجه محققان قرار گرفت و جنبشی در کشور شکل گرفت تا کتب خطی موجود را شناسایی و در کتابخانه‌هایی نظیر کتابخانه دانشگاه تهران و مجلس و کتابخانه آستان قدس رضوی به صورت نوین گردآوری و طبقه‌بندی و فهرست‌نویسی نمایند. در این اثنا برخی کتب یافت شد که نویسنده آنها شناخته شده نبود و فقط نام آنها در اثر موجود بود و برخی دیگر حتی نامی از اثر نیز باقی نمانده بود. در این سالیان اساتید و پژوهشگران هر یک با شیوه خاص خود چنانچه نویسنده کتابی را شناسایی می‌نمودند به اطلاع دیگران می‌رساندند؛ لیکن شیوه خاصی وجود نداشته که به چه طریق بتوان نویسنده کتاب و یا نام کتابی را شناسایی نمود. در این مقاله نگارنده به کتابی از این دست تحت عنوان «منهج السالکین و وسیلة نجات الهالکین» برخورد نموده و بطور اتفاقی نویسنده آن را شناسایی نمود. این مقاله به دو گفتار تقسیم شده است. گفتار اول به معرفی کتاب می‌پردازد و گفتار دوم به چگونگی شناسایی مؤلف کتاب مذکور.

گفتار اول: معرفی کتاب

کتاب «منهج السالکین و وسیلة نجات الهالکین» کتابی است در آداب طریقت که تاکنون نویسنده آن شناسایی نشده بود، لیکن نویسنده در سطور ابتدایی کتاب اشاره به استاد خود آقا حسین خوانساری -رحمه الله- می‌نماید و نسخه شناس را به این راهنمایی می‌کند که او شاگرد آقا حسین خوانساری بوده است. عناوین ابواب چنین است: الباب الاول: فی مراتب السلوک، الباب الثانی: فی صفات السالک، الباب الثالث: فی مذمة الدنيا و اهلها، الباب الرابع: فی فضل العلم و وجوبه، الباب الخامس: فی وجوب الکسب و فضله، الباب السادس: فی احوال الانسان، الباب السابع: فی اسرار العبادات^۱ و فيه مقاصد: المقصد الاول فی

۱ مرعشی سید محمود و سید احمد حسینی، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه

گفتار دوم: در چگونگی شناسایی مؤلف کتاب

نگارنده در حین مطالعه آثار سید صدرالدین کاشف دزفولی - روح الله روحه - به عبارتی از او برخورد نمودم که از کتاب منهج السالکین نقل کرده بود. وی با نویسنده کتاب آشنایی داشته و با او ملاقات نموده است. از القابی که به نویسنده کتاب منهج السالکین می‌دهد ارتباط بسیار نزدیک و شناخت حالات و مقامات صاحب منهج السالکین را گواهی می‌دهد. عبارت کتاب اهل المشتاقین سید صدرالدین کاشف دزفولی چنین است: «آنچه قوه العارفين و زبدة الواصلين و سلالة الزاهدين العارف العالم الكامل حاجی میرزا حسین بروجردی - قدس الله نفسه الزکیه - در کتاب منهج السالکین که از تألیفات ایشان است می‌فرماید: "قال الشيخ بهاء المله و الدین - قدس سره - علامة حبه سبحانه للعبد توفيقه للتجافي عن دار الغرور و الترفی الی عالم النور و الاتس بالله و الوحشة مما سواه و صيرورة جمع الهموم هماً واحداً و هو - قدس سره - نقل فی الكشكول رأیت فی كتاب بخط قديم أن الحب سر روحانی یهدی من عالم الغيب الی القلب و لذلك سُمی هوی من هوی یهوی اذا سقط و یسَمی بالحب لوصوله الی جهة القلب التي هی منبع الحياة فی جميع اجزاء البدن و اثبت فی كل جزء صورة المحبوب كما حکي عن الحلّاح انه لما قطعت اطرافه كتب فی مواقع السدم "الله الله" و هكذا حکي عن زليخا أنها انتصت يوماً فارتسم من دمها على الارض "يوسف يوسف" قال صاحب الكتاب و لا تعجب من هذا فان عجائب بحر المحبته كثيره - انتهى كلامه".»

همین عبارت را در نسخه خطی منهج السالکین موجود در کتابخانه ملی تهران به شماره ۱۲۹۰۹-۵ در صفحه ۲۷ می‌توان مشاهده نمود.^۴

ذکر اسرار الطهاره، المقصد الثاني فی ذکر اسرار الصلوه.^۲
صاحب الذریعه این کتاب را چنین توصیف می‌کند:

«منهج السالکین و وسیله النجاة الهالکین: لبعض تلاميذ الاقا حسين الخوانساری عربی، و فی هامشه دبیاجة فارسیة و فی خلال الرسالة أيضاً عبارات بالنظم الفارسی و نثره، مرتب علی سبعة أبواب فی مراتب السلوك و صفات السالك و ذم الدنيا و فضل العلم و أسرار العبادات. أوله: [یا من اشرق بنوره قلوب السالکین و شرح بحکمته صدور العارفين...]. نسخه منه فی (دانشگاه ۳۸۰۸) کتبت بقلم النستعلیق فی القرن الثالث عشر أو الرابع عشر فی ۲۵۴ ورقة، و نسخه اخرى غير مورخة فی (المجلس ۲۱۲۱).»^۳

آغاز کتاب معهود با عبارت ذیل آغاز می‌گردد:

«بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين. یا من اشرق بنوره قلوب السالکین و شرع بحکمة صدور العارفين نحمدک اللهم اله العالمين انت ربنا و رب آبائنا الاولين المباري العالیه، صل علی رؤساء عساكر الالهوت و امراء جنود الملکوت محمد المصطفى اشرف المرسلين و اله الخلفاء الراشدين نحن عبيدک لا نعبد الا ایتاک و لا نستعين ممن سواک اهدنا الصراط المستقيم لان نلتاک و اجعل منتهی مطالبنا رضاک و خلصنا بعزتک عن الظلمة الهيولانية و غسق الطبيعة الظلمانية و نجنا بکرمک عن حبس الشهوات الجسمانية یا اکرم اکرمين و یا ارحم الراحمين. اما بعد فهذه اسرار خفية و حقایق مخفية فقها لى المولى الاعظم و البحر المعظم قده العلماء الراسخين و اسوة الحكماء المتألّهين استاد الكل فى الكل آقا حسين الخوانسارى - ادام الله فضله العالی ما تعاقب الايام و الليالي - قد اوضح فى بيانها و بالغ فى تحقيقها و زد فيها ما يناسبها من الآيات و الاحاديث و كلام المحققين نظماً و نثراً و فيها تحقيق امر النبوة و الامامة و الولاية و احوالها و حين من يتصف بها و يليق بالاقامة عليها و ان كان فى بيانها نقص كان من جانبى و كدره قلبى و عدم استعدادى و الا واهب العلم الذى هو بالافق المبين ما هو على الغيب بضنين و لأن اضاءة الشمس و انكشافها كان مساوية للعمر و الاحجار فيكتسب منها كل واحد بقدر الاستعداد فاسئل الله ان يصفى قلوبنا بالعرفان و وفقنا للقيام بعبادته و طلب مرضاته و عليه توكلنا فهو حسبنا و نعم الوكيل؛ و سميتها بمنهج السالکين و وسيلة نجاة الهالکين قد انار العشق للعشاق ...»

خاتمه این چنین است:

«... و من ذلك لأبى نواس یا رب عظمت ذنوبى كثرة و لقد علمت بأن عفوك اعظم افكان لا يروجك الا محسن محبى الذى يدعو و يرجو المجرم ما لى فقرى اليك و وسيلة الآ الرجاء و جميل عفوك ثم أتى مسلماً»

خاتمه نسخه کتابخانه ملی

«لقد تمت الرسالة بحسن العاقبة و العافية و الحمد لله الذى من علينا بالاتمام بيد الاحقر الاقفر الی رحمة ربنا الغنى ابن محمد على الصالح علماً و الطالع عملاً فى يوم يوم الاثنين بعد مضى خمسة و عشرين من الشهر شعبان المعظم سنة خمسة و ثلاثمأة بعد الالف من الهجرة المصطفوية على المجرها الف الصلوة و التحية و اسئل الله العمل بما فيه و الهداية الی الصراط المستقيم بمحمد و اله المعصومين - صلوات الله عليهم اجمعين و لعنة الله على اعدائهم من الاولين و الآخرين من الآن الی يوم الدين - و كان اختامه فى دار الخلافة الباهرة الطهران - صانه الله عن الحدثن - و الحمد لله رب العالمين و صلى الله على محمد و اله؛ از ناظرین و مطالعه کنندگان التماس دعا در مظان استجابت دارم - و السلام على من اتبع الهدى.»

۱. عمومی حضرت آية الله العظمى مرعشى نجفى، جلد چهارم، چاپ دوم، ولايت، قم، بی تا، ص ۳۳۰.
۲. دانش پژوه محمد تقی، فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، جلد ۱۲، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۴۰، ص ۲۷۸۹.
۳. الطهرانی آقا بزرگ، الذریعه الی تصانيف الشيعة، الجزء ثالث و العشرون، طبعة الثانية، دارالاضواء، بيروت، بی تا، ص ۱۹۰؛ شماره ۸۵۹۱.

۴. در نسخه: الوحشته.
۵. در نسخه: صيرورته.
۶. رک: انوار عبدالله، فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران، چاپ دوم، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ۱۳۷۹، ص ۶۲۳.

علاوه بر نسخه کتابخانه ملی، نسخه‌ای دیگر از این اثر در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۲۱۲۱ با تاریخ کتابت ۱۲۰۶ هجری قمری^۷ و نسخه‌ای در کتابخانه دانشگاه تهران به شماره ۳۸۰۸ موجود است.^۸ در کتابخانه آیه‌الله العظمی مرعشی نجفی - رحمه الله - نیز نسخه‌ای از این اثر با کتابت شخصی بنام مولی الحسینی وجود دارد که در سال ۱۲۶۰ هجری قمری در ماه مبارک رمضان استنساخ آن خاتمه یافته است. شماره این اثر در کتابخانه مرعشی ۱۵۲۸ می‌باشد.^۹ در خصوص شناسایی مؤلف تحقیقات بسیاری نمودم لیکن نام او را در تذکره‌های قرن دوازدهم که در آن برهه زمانی می‌زیسته است نیافتم. لیکن بجز کتاب مورد نظر کتابی دیگر از او در کتابخانه ملی بنام «شرح حدیث من عرف نفسه فقد عرف ربه» به خط سید صدرالدین دزفولی مذکور موجود است، که نویسنده خود را «حسین بن علی عبدالعلی البروجردی» می‌نامد و آن را در سه شنبه شانزدهم صفر سنه ۱۱۹۴ هجری قمری تمام نموده است، عبارت او چنین است: «قد اتفق الفراغ من شقة مشقتها عصر يوم الثلثا سادس عشر شهر صفر المظفر من شهور سنة اربع و تسعين بعد الف و مائة من الهجرة النبوية المصطفوية...» مستسخ یعنی صدرالدین دزفولی در خاتمه کتاب چنین نوشته است: «و قد انتسخت هذه الرسالة الشريفة من خط مؤلفه - ادم الله عمره و أيام توفيقاته - و انا العبد المذنب الحقير كثير التقصير تراب نعال اقدام العارفين ابن محمدباقر الموسوي الدزفولي صدرالدين و قد فرغت من تسويده يوم الاحد سابع».

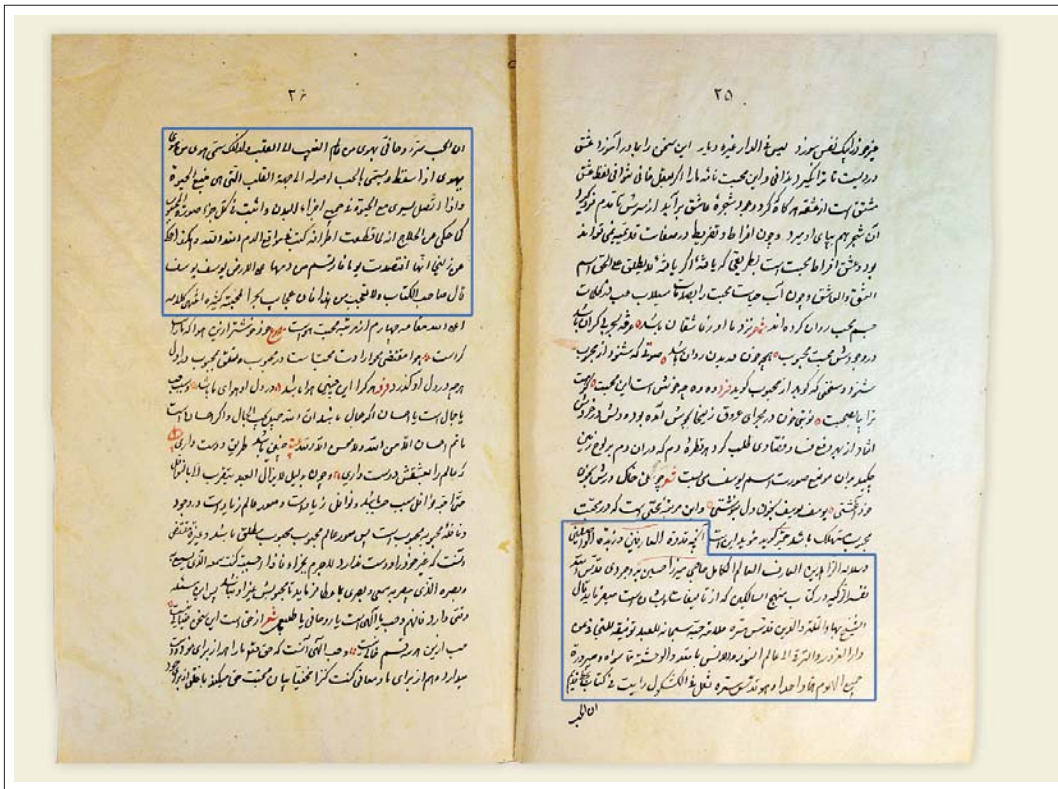
- ۷ صدرایی خویی، علی. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، جلد سی و هشتم، چاپ اول، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۷۷، ص ۶۵۱.
- ۸ ر.ک: طهرانی، آقابزرگ. پیشین، ص ۱۹۰.
- ۹ مرعشی سید محمود و حسینی سید احمد، پیشین، ص ۳۳۰.

عبارت «ادم الله عمره و أيام توفيقاته»

نشان می‌دهد که در زمان استنساخ و کتابت نسخه، مؤلف آن زنده و در قید حیات بوده است. از اوصاف برشمرده شده توسط کاشف دزفولی و کتب تألیفی، مشخص است که میرزا حسین بروجردی جزء عرفای آن دوره بوده که در زاویه‌ای در بروجرد می‌زیسته است و از شاگردان آقا حسین خوانساری بوده است. با بررسی‌های صورت گرفته مشخص می‌شود که منظور از «آقا حسین خوانساری» در عبارت متقدم «سید حسین الموسوی خوانساری ابن سید ابی القاسم الموسوی»^{۱۰} متوفی ۱۱۹۱ هجری قمری است^{۱۱} که آقا محمد باقر بهبهانی مسائل تقلیدی خود را در ایران به ایشان ارجاع می‌داده است^{۱۲} و نه آقا حسین خوانساری فرزند آقا جمال الدین خوانساری که متوفی ۱۱۲۱ هجری قمری که در اواخر صفویه می‌زیسته است^{۱۳} چرا که از نظر تطابق زمانی چنانچه حاجی میرزا حسین بروجردی اواخر عمرش را همزمان با دوران جوانی سید صدرالدین کاشف دزفولی (۱۱۷۴-۱۲۵۸) سپری نموده باشد بایستی بین یک یا دو نسل پیش از او باشد که تولدش در دهه ۱۱۴۰ یا ۱۱۵۰ واقع می‌شده است و حتی صباوت وی نیز نمی‌تواند با دوران کهولت آقا حسین بن محمد بن حسین خوانساری (متوفی ۱۱۲۱ هجری قمری) همزمان بوده باشد. پس بنابراین شخصی باید به همین نام در بین خوانساری‌ها باشد که نامش حسین و ملقب به آقا حسین خوانساری باشد که در این دوره به سید حسین الموسوی^{۱۴} برخورد می‌کنیم و احتمال قریب به یقین ایشان را می‌توان استاد حاجی حسین بروجردی صاحب کتاب منهج السالکین دانست.

توضیح: دو کتاب در شرح حدیث «من عرف نفسه فقد عرف ربه» موجود است؛ یکی متعلق به شخص نویسنده کتاب یعنی آقا حسین بروجردی صاحب کتاب معهود و بخط سید صدرالدین دزفولی از شاگردان (احتمالاً) و معاصرین او و به شماره ۱۶۰۷۸ در کتابخانه ملی تهران که به زبان عربی است. و دیگری به زبان فارسی و متعلق به شخص سید صدرالدین دزفولی است که در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۲۲۱۷۳-۱۰ موجود می‌باشد. برخی به اشتباه آن را متعلق به آقا حسین بروجردی دانسته‌اند^{۱۵} که با بررسی‌های صورت گرفته توسط نگارنده و تطبیق سرآغاز و سرانجام و زبان نسخه محرز شد که هر دو نسخه دو شرح مجزا می‌باشند یکی از سید صدرالدین دزفولی به فارسی و دیگری از آقا حسین بروجردی به عربی.

- ۱۰ صاحب ضیاء الابصار ترجمه ایشان را چنین آورده است: «السید السند و العالم المویذ، و الفاضل المسدّد و الفقیه الاوحد، ذوالرأی الصائب الذقیق و الفکر الغائر العمیق، و الأدب البارع الظاهر و المجد الشّامخ الباهر، المتحلّی بكلّ زین و المتخلّی عن کلّ شین، السید حسین بن السید ابی القاسم جعفر، المیر الکبیر» (ر.ک: سید مهدی بن رضا، ضیاء الابصار فی ترجمه علماء خوانسار، الجزء الأوّل، الطبعة الاولى، انصاریان، قم، ۱۳۸۲، ص ۶۵۰)؛ «تألیفات: ۱- حاشیه علی شرح لمعة ۲- حواشی علی الذخیره، للسبزواری، ۳- رساله فی الاجماع ۴- شرح دعاء ابوحمزة الثمالی، ۵- شرح زیارت العاشوراء، ۶- أجوبة المسائل النّهائیه، ساله عنها الفاضل الکامل، الامیر السید علی النّهائیه البروجردی» (همان، ص ۶۵۵)
- ۱۱ وی جد والد صاحب روضات الجنات بوده است و نام کامل او «حسین بن ابی القاسم جعفر بن حسین الحسینی الموسوی خوانساری» است (ر.ک: الموسوی خوانساری الاصبهانی، محمدباقر. روضات الجنات فی احوال العلماء والسادات، جلد دوم، اسماعیلیان، قم، ۱۳۵۰، ص ۳۷۰).
- ۱۲ همان، ص ۳۶۸-۳۶۹.
- ۱۳ طهرانی، آقا بزرگ. الکواکب المنتشرة فی القرن الثاني بعد العشرة، تحقیق علی نقی منزوی، تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۲، شماره ۲۰۳.
- ۱۴ سید مهدی بن رضا، پیشین، ص ۶۵۰.
- ۱۵ امام (اهوازی)، محمدعلی، خاندان سادات گوشه، هیئت ناشران مشجره خاندان سادات گوشه، چاپ اول، چاپخانه مهر، قم، ۱۴۱۳ ه.ق، ص ۱۶۶.

▲ نسخه امل المشتاقین اثر سید صدرالدین دزفولی نسخه متعلق به مدرسه عالی مطهری (سپهسالار) تهران به شماره ۱۳۴۱ (ظاهر عبارت تطبیق داده شده با نسخه منهج السالکین)

۱۵۸

کتابخانه چاهک

شناسایی و مستندسازی کتاب
«منهج السالکین و وسیله نجات الهالکین»

▲ نسخه منهج السالکین و وسیله نجات الهالکین آقا حسین بروجرودی نسخه کتابخانه ملی (عبارت تطبیق شده جهت شناسایی کتاب)

کتابنامه

- الموسوی الخوانساری الاصبهانی، محمدباقر. روضات الجنات فی احوال العلماء والسادات، جلد دوم، اسماعیلیان، قم، ۱۳۵۰.
- امام (اهوازی)، محمدعلی. خاندان سادات گوشه، هیئت ناشران مشجره خاندان سادات گوشه، چاپ اول، چاپخانه مهر، قم، ۱۴۱۳ هـ.ق.
- انوار، عبدالله. فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران، چاپ دوم، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ۱۳۷۹.
- بروجردی، میرزا حسین. شرح حدیث من عرف نفسه فقد عرف ربه، به خط سید صدرالدین کاشف دزفولی، نسخه خطی به شماره ۱۶۰۷۸-۵ کتابخانه ملی.
- _____ . منہج السالکین و وسیلة نجات الہالکین، نسخه خطی کتابخانه ملی تهران، شماره ۱۲۹۰۹-۵.
- دزفولی، سید صدرالدین. امل المشتاقین، نسخه خطی کتابخانه مدرسه عالی مطهری- سپهسالار سابق، شماره ۱۳۴۱.
- سیدمهدی بن رضا. ضیاء الابصار فی ترجمة علماء خوانسار، الجزء الاول، الطبعة الاولى، انصاریان، قم، ۱۳۸۲.
- صدراپی خوبی، علی. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، جلد سی و هشتم، چاپ اول، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۷۷.
- الطهرانی، آقا بزرگ. الذریعة الی تصانیف الشیعة، الجزء ثالث و العشرون، طبعه الثانيه، دارالاضواء، بیروت، بی تا.
- _____ . الکواکب المنتشرة فی القرن الثاني بعد العشرة، تحقیق علی نقی منزوی، تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۲.
- مرعشی، محمود و سید احمد حسینی، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیه الله العظمی نجفی مرعشی، جلد چهارم، چاپ دوم، ولایت، قم، بی تا.